

X93:321-G

V. Möröcz Welt

dm

TÚL A KÉPZELETEN

II.

„nem vagyunk képesek meghatározni a jót és a rosszat úgy, hogy mindenestül általános érvényű volna, vagyis végső soron nem tudjuk, mi a jó és a rossz önmagában”

C. G. Jung

„élesen belém hasított a felismerés, hogy semmiféle álmom, a legborzasztóbb sem lehet olyan rémes, mint maga az a valóság, ami ott a lágerben körülvett bennünket”

A 119 104 sz. KZ-fogoly

A pokol igéi

A lágerélet leírása súlyos lélektani terhet ró a visszaemlékezőkre. László Károly például – lélekemelő memoárjában – letompítja a dolgok élet. A valóság egyhangú kegyetlensége ugyanis ábrázolhatatlan szerinte, mert létezik „a szörnyűségek akkora tömege, amely megfoghatatlan”. Az eseményekről szóló hiteles könyv mondatai így hangzanának: „holttestek, hullák, hullák, holttestek”. Kertész Imre más utat választ: igyekszik elkerülni a bibliai, humanista-köznyelvi fordulatokat, mivel a pokol a keresztény mitológia része, az ottani szenvedést a keresztény szókinccs adja vissza két évezred óta, míg a KZ hivatalos szavai, melyeket használ, a Harmadik Birodalom „szakszó-

a lágerélet és a
borzasztósság (Kertész Imre)

tárából” valók. Minden „szakszó” az LTI – Lingua Tertii Imperii –, a negatív heroizmus nyelvéből ered, bizonyítja Victor Klemperer. Számos KZ-túlélőben olthatatlan gyűlölet támadt nem pusztán az LTI, de Goethe nyelve iránt is. Mások használói és csodálói maradtak a német nyelvnek – elég talán virtuózára, E. Canettire hivatkozni –, mondván: pró vagy kontra választásukat nem Hitler fogja meghatározni.

A *Sorstalanság* születését követően Kertész többször hangot adott véleményének, miszerint a holokauszt feltárására az Auschwitz előtti nyelv nem alkalmas, új, a történetek utáni nyelv szükséges. A rossz váratlanul felbukkanó, eddig ismeretlen arcát ennek a nyelvnek kellene megmutatnia, ám a *Sorstalanság* legföljebb a hiányát tükrözi. Kertész elvben elutasítja a rémségek megszokott ábrázolását, de gyakorlatban semmi újjal nem rukkol elő, legföljebb Celan lenyűgöző *Halálfűgájára*, vagy más szerzőkre hivatkozik. Két szempont erőteljes hangsúlyozásával azonban

gazdagítja a holokausztirodalmat. Egyfelől az elbeszélhetőséget, magát a nyelvet helyezi regénye homlokterébe. Másfelől tudatosan kerülve a borzalmakat, a főszereplő nézőpontján keresztül *céltudatosan* érvényesíti a naivitás végzetességét. Írói fogása figyelemre méltó: Gyuri, a főhős – sok deportálthoz hasonlóan – jóindulattal, már-már tökéletes bizalommal viseltetik az őt halálba indító, majd fogadó csendőrökkel és nációkkal szemben. Kertész a Nobel-díj átvételekor kitért ennek hátterére. Megdöbbenik – mondta – a táborokban készített felvételeken mosolygó nők, értelmes fiatal emberek, akik láthatóan telve vannak „jó szándékkal, a közreműködés készségével”.

A naivitás az elbeszélő-én részéről azért céltudatos, mert – szintén az író stockholmi beszédéből tudjuk – a hajdani fiatalember tisztában volt a rá leselkedő veszélyekkel, megmenekülését éppen ennek köszönhette. Kertész, a sors abnormális fintoraként, kézhez kapott utólag egy dokumentumot saját halálhíréről. „Az »Abgänge«, azaz a »fogyadék« rovatba a hatvannégyezer-kilencszázhuszonegyes fogoly – mondja –, Kertész Imre 1927-es születesű zsidó, gyári munkás haláláról értesültem. A két hamis adat: születési évemé meg a foglalkozásomé úgy került oda, hogy amikor a buchenwaldi koncentrációs tábor adminisztrációs irodájába felvettek, két évvel idősebbnek mondtam magam, nehogy a gyerekek közé soroljanak, s inkább gyári munkásnak, mint diáknak, hogy hasznavehetőbbnek mutakozzam.” Kertész feltehetően a regénybeli Gyuri jóhiszeműségével lépte át a KZ kapuját, ott azonban gyorsan eldőlt, kiben bízhat és kiben nem. A *Sorstalanság*-ban izgatott zsidók néhány jiddis szóval tudtára adják, mit kell tennie az életben maradás érdekében.

Valóság és fikció, sorstalanság és világtapasztalattá tárgított sors élményéből született meg a könyv. A *Sorstalanság* sikere után Kertész amellet tette le a garast (à la Adorno), hogy „Auschwitz – egy bizonyos értelemben legalábbis

– felfüggesztette az irodalmat”, a holokauszt óta „nem történt semmi, ami Auschwitzot visszavonta volna”. Másutt úgy véli: Auschwitz után kizárólag Auschwitzról lehet verset írni. (Érdekes elgondolni – nyelvi-költészeti szempontból –, mit vetett volna papírra *Az embereket* író Vörösmarty, valamelyik KZ-ből vagy a gulágról visszatérve. A valóság és a mitikus képzelete találkozásából miféle requiem születhetett volna.)

Primo Levi másokhoz – teszem azt László Károlyhoz – hasonlóan használja Auschwitzra a *pokol* kifejezést. A régi szókincs fogyatékoságaira azonban felhívja a figyelmet. A szavak jelentése a táborokban megváltozik, amit igyekszik érzékeltetni. A mi éhségünk – mondja – nem olyan éhség, mint azé az emberé, aki kihagyott egy étkezést, miként a fázásunk is külön nevet érdemelne. (Az éhség szó felbukkanásakor a magyar olvasó tudatában kirajzolódik Pilinszky kuporgó francia foglya, amint habzsolja, nyeli és visszaöklendezi a marharépa-falatot, csillapítani igyekszik a csillapíthatatlant: a *halhatatlan* éhséget.) Levi így folytatja: azt mondjuk „éhség”, „tél”, „fáradtság”, „fájdalom”, „félelem”, „élő” „halott”, „ember”, de ezek a szavak mást jelentenek, mert szabad szavak, szabad emberek találták ki őket. Ha a lágerek tovább fennmaradnak, talán született volna egy új, nyers nyelvezet. A szögesdrót kerítés mögött azonban megsemmisült eredeti tartalmuk.

A gulágon szintén alapvető változás zajlik le lét és nyelv viszonyában. A személyiség felmorzsolódásával együtt pusztultak a szavak. Varlam Salamov *Szentencia* című elbeszélésében a következőt olvashatjuk: „Szókincsem a lelőhelyek durva nyelve volt, akár érzéseim, amelyek még egyáltalán éltek a csontjaim körül.” Az írás (és nyelv) száműzöttje tapasztalja, hogy nagyjából két tucat olyan lélektelel kifejezéssel él évek óta, mint ébresztő, munkaelosztás, ebéd, a munkaidő vége, takarodó, engedje meg, jelentem, lapát, igenis, kenyér, fejadag, hadd szívjam el a cikket, míg-

nem megszületik benne a szentencia szó. Innentől konokul ragaszkodik hozzá – bár veszéllyel jár, és sokáig azt sem tudja mit jelent –, mert megérti: ezen a szón keresztül sikerült visszatérnie abba a világba, ahová úgy hitte, nincs útja többé. Ettől kezdve újabb gondolatok és szavak támadnak fel benne, szabadon, „fegyveres kíséret nélkül”. Salamov hőse természetesen nem tér vissza az életbe, hanem az életet hozzák vissza belé a régi, száműzött szavak, amik – a novella végén kiderül – a túléléshez segítik.

Az idő tornácán

A koncentrációs táborban – a keleti és nyugati rab egyaránt tapasztalta – a várakozás, az idő válik pokollá. Nem csupán a jelen idő, de a jövő is. A KZ maga a *pokol* – írja Levi –, ami *napjainkban* így fest: „Nagy üres helyiség, mi alig állunk a lábunkon, a csapból csöpög a víz, de mi nem ihatunk belőle, csak várunk valami bizonyosan borzasztóra, de nem történik semmi, nem és nem történik.” Az idő megállt, esetenként kiürült, üres monotonniává lett. Kertész a *Sorstalanság* idejét azért szánta lineárisnak, mert az idő nem a táborlakóké, hanem azoké, akik rá mérték. A fogoly nem rendelkezik az idővel.

Az időt tekinthetjük – a görög filozófia nyomán – rajtunk kívül létező dimenzióknak, amelyben a lét eseményei lejátszódnak, vagy értelmezhetjük szubjektumunk egyik, talán leglényegesebb összetevőjeként, miként Bergson, Proust, Ottlik, Borges és mások tették. A légerekben született időtapasztalat nem a történeti, hanem a mitikus idővel rokon. Primo Levi – például – az időkeretet totálissá tágítja (másként fogalmazva: kiemeli a tábort az időből) és az öröklétbe helyezi, amikor azt írja: a lágér nem büntetés, nem telhet le soha, mert a tábor valójában a germán társadalom keblén belül kijelölt, *időtől független létforma*. Az idő

– Heidegger felfogásában – tulajdonképpen az ittlét, a világban való jelenlét. Az ittlét azt mondja ki: minek tekint magát a létező; vagyis az ittlét: önértelmezés. Az időtől megfosztott rab hol a lét örök egyhangúságában, hol a lét vákuumában találja magát. Ha az embernek nincs ideje – fejtegeti Heidegger –, ez annyit jelent: idejét a mindennapok rossz jelenébe vetíti. A gulágon és KZ-ben a fogoly léte a mindennapok időtlen terében realizálódik. A jövő idő a lágeren kívül rekedt. A gulágot megjárt Bordi Imre írja: ha volt ereje gondolkodni, sohasem a jövőt „színezte”, mindig a múltra emlékezett, abból élt. Primo Levi szerint az ember szemében az időegységeknek értékük van, mégpedig annál több, minél több belső tartalékkal bír az illető, ám a táborba csukottak órái, napjai, hónapjai tompán fordulnak a jövőből a múltba. Az „az idő, amelyben a napok élénken, értékesen és visszahozhatatlanul peregnek, számunkra nem létezett, a jövő szürkén és tagolatlanul tornyosult előttünk, akár valami leküzdhetetlen akadály. Nekünk megállt a történelem”. Az ő ideje ugyanúgy a történelmen kívül van, akárcsak a keresztények transzcendens ideje a kárhozat örök poklában. (Levi nem ódzkodik a biblikus párhuzamoktól. Őrült drámának nevezi a megélt eseményeket, amelyben a Szentlélek és a Sátán lép fel.) Tegyük hozzá Levi nyomasztó megfigyeléseihez az Iván Gye nyiszovics időélményét. Szolzsenyicin szintén tapasztalta az idő megszűntét, ezért sűrítette egyetlen napba a rabság totális idejét. Az idő alapfenoménje a gulágon, akárcsak a KZ-ben többé nem a jövő, hanem az örök jelen. A *mi* az idő kérdése – Heideggerrel lezárva az eddigieket –, azzá lett: *ki* az idő. Az emberrel együtt szétroncsolódott az idő.

Hirosimából ismerünk egy megolvadt számlapú karórát, aminek mutatói nyolc óra tizenhat perckor megálltak. A pillanat kiemelkedik az időből. Visszalátunk innen, az atomvillanás fényétől, a Homo erectus kezében izzó faágig. Ez a tűz világítja be történetünket. Fellobban a Neander-

völgyiek szállásain, a Homo sapiens falvaiban, a modern ember atommáglyáin és krematóriumaiiban.

A rossz jelenléte, kettőssége – aktualitása és időtlensége – nyelvi probléma, a kérdés legszélesebben vett vizuális és verbális értelmében. Jung szerint azzal, hogy a rosszat átnevezzük, még nem számúzzuk a valóságból. A mondat határozottan az örök rosszra utal, amely metafizikai-pszichológiai síkon létezik. Történetileg viszont a rossz mindig azonosítás kérdése. Az Utolsó ítéletek képei, vagy a román templomok torzpfói többnyire az örök gonoszt ábrázolják, azaz mitizálnak, míg a modern világ aktualizálja a Rosszat. Akadnak zseniális alkotók – ilyen az irodalomban Nietzsche, a képzőművészetben Kondor Béla –, akik megőrizték a mitikus látásmódot, mégpedig úgy, hogy az örök és az időszerű egyenértékűen, egymást erősítve jelenik meg látomásaikban. A korunkbeli rossz megnevezése könnyű feladat. Mindössze a kor szótárának negatív, diabolikus kifejezéseit kell kreatívan felhasználni hozzá. A vizuális szférában hasonló a helyzet: karikatúrákon, politikai plakátokon lehet felismerhetővé tenni a pillanatnyi rosszat. Ezeket a célirányos ábrázolásokat, miként ez tudott, a szaktudomány ellenségképnek titulálja. Az aktualizálás azonban a propaganda világába tartozik. A valódi művészi feladat: egyszerre jelen lenni és kilépni a kor idejéből.

Az időn kívüliség és belüliség problémáját Kafka oldotta meg. Kafka műve azért figyelemre méltó, mert a lét eddig mitikus, romantikus vagy realista szótárával leírt dimenzióját a bürokrácia nyelvezetével kelti életre. A hivatali szókinccs mögött különös, egyszerre groteszk és szakrális világ rejtőzik: isteni magasságban trónoló, spirituális hatalommal felruházott irodavezetőkkel, bírákkal, törvényszolgákkal, kastélyokkal, perekkel és végzetes ítéletekkel. Az életútról kiderül, hogy valójában nem egyéni sors volt, hanem egy elkerülhetetlen eljárás lefolytatása. Kafka világának központi problémája mégis az üdvözülés. Egy-egy

betűre, névre redukált alakja olyan pokolban kínlódik, ahol a (látszat)cselekmény ellenére megszűnt az idő: csak gyötrődés van, szabadulás nincs. Idő- és cselekménykezelésben felfedezhetjük persze a labirintus-motívumokat: antihősei nyomasztó érzések, kísérteties utcák, baljós bíróságok útvesztőiben tévelyegnek. A lényeg mindig a kiúttalanság, a megérkezés (az üdv) lehetetlensége. K.-ja minél közelebb jut a megközelíthetetlen hierarchiához, minél többet tud meg a kastély lakóiról, annál messzebb kerül eredeti céljától, a Kastélyba való bejutástól, az üdvözüléstől. Borges vette észre, hogy Kafka művészetének két központi kérdése az alárendeltség és a végtelen. Figurái utóbbi miatt bolyongnak a hivatalok végtelen labirintusaiban, ügyük elintézésének reménye nélkül. Rövidre fogva: nem tudják meg, kicsodák, és miért vannak a világon. Kafka megteremtve saját, mágikus-bürokratikus szótárát a szakrális fenoménokra, ábrázolásukra nem használ olyan hagyományos fogalmakat, mint jó, rossz, kárhózat, végítélet, mennyei, pokoli, ördögi és így tovább. Neurotikus és sivár univerzumában a rossz nem kap sem arcot, sem alakot: szorongásként van jelen, a megváltás lehetősége nélkül.

A karkai atmoszféra előlegezi a táborokat, ahol tragikus képtelenségekben sincs hiány. Az „üdvözülés” abszurd pillanatai meghaladják a képzeletet, az irodalmat, Josef K. és K. vergődését, Gregor Samsa átváltozását. Auschwitzban közép-európai hászid zsidók, miután sikerült valahonnan némi konyakot szerezniük, dalolva és táncolva indultak a gázba. Primo Levi szintén fonák esetet jegyzett le: a szelekciót követően az öreg zsidó, Kuhn, hangos hálaimát zeng az ágyban, húszéves társa mellett, akit másnap elgázosítanak. Isten helyében – mondja Levi – visszaköpném imáját.

A Sonderkommando tagjai futballmeccset játszanak az SS csapatával, naponta ütött-vert foglyok őrjögve biztatják saját ökölvívójukat a bokszmeccsen. A kuplerájban szerelmet vallanak a szerencsétlen foglyok a prostituáltak-

nak. Az olasz király lánya – állítólag férje, a hesseni herceg juttatta a KZ-be – „bordélyban a szó szoros értelmében elrothad”. A világ vicc – állapítja meg egy rab a sok közül –, semminek sincs értelme, nincs igazságosság, minden esetleges, ötletszerű. A Szovjetunióban, mikor az ország egyetlen nagy lágerré kezd átalakulni, az NKVD különböző helyekről érkező kuláktalanító egységei valamelyik falu két különböző végén kezdik áldásos akciójukat. Mivel nem ismerik egymást, egyik alakulat a másik tagjait tartóztatja le.

Jó és rossz határmezsgyéjén

Salamovnál a tábor a rossz territórium. Műveiben kaszárnnyába zárták az emberi világot – állapítja meg G. Nivat –, az itt lakók nem többek emberhulladékoknál, ennek ellenére oldalak százain nem fogunk találkozni a rossz szóval. A *Kiszeljev mérnök* című elbeszélésben a narrátor mégis azt mondja: „Az ember egyre csak rosszabb lesz. Nem is tudna másmilyen lenni.” A kijelentés látszólag egyértelmű, holott rossz és a jó viszonya hallatlanul szövevényes Salamovnál. A gulág szigetcsoportjai a totalizmus rendkívül tömény térségei voltak, de azt, amit emberi alapértékként tartunk számon, nem minden esetben tudták a lélekben elpusztítani. (A KZ-k univerzuma sem mutat másféle képet.) Salamov általában kerüli a kategorikus ítéleteket. Például a *Sokkterápia* lágerorvosa – a hajdani egyetemi docens – sajnálta ugyan az embereket, de leleplezte a lógósokat, mert „inkább orvos volt, mint ember: szakember mindenek előtt. Büszke volt rá, hogy a közmunkán töltött év nem pusztította el benne a szakorvost.” A leleplezés: halálos ítéletet jelentett a foglyokra nézve. A tábor felerősítette, bűnné alakította a civil élet hibáit: szakértelme nem csupán gyógyított, de őlt is. Emberi lényé szétmállott, etikai értelemben megszűnt a gulág totális világában.

Salamov többnyire józan realizmussal és mértéktartó líraisággal veti papírra írásait. Nehéz varázsuk mibenlétét meghatározni. Számos írását, szóljon bár a legbarbárabb valóságról, valami különös fény vonja be, mint Holbein vagy Vermeer van Delft képein a tárgyakat, történéseket. Az emberség szó ezúttal keveset mond tartalmukról. Novel-lái mellé csupán Borowski tudósításai állíthatók. Egyikük látását sem homályosítja el álérzésvét, hasznavehetetlen humanizmus, hamis idealizmus. Művészi erejük töretlen a tapasztalatok irodalmi megelevenítésekor. Nyelvük szikár és pontos, néha az elviselhetetlenség határáig szenttelen; máskor átmelegszik, jelezve: az átéltek nem ölték meg bennük a költőt. (Salamov utolsó verseit a szájáról szavanként olvassák le.)

A zürjén pap fia rendkívüli tehetség volt, akit nem a gulág érlelt művésszé, bár témái döntő többsége innen származik. Bármilyen körülmények között létrehozta volna életművét, mert eredendően művésznek, nem rabnak született. Sajnálhatjuk, hogy a fejében készen álló elbeszéléseket – a hírek szerint mintegy negyvenet – a sírba vitte. Rendkívül tudatos alkotó lévén jól látta a gulágon szerzett tapasztalatokból adódó nehézségeket. A mi fogalmaink – állapította meg Primo Levihez hasonlóan – átlépték a jó és a rossz határát.

Cherry Brandy címet viselő írásában egy tranzitállomáson haldokló rab költő utolsó óráiba avat be bennünket. Olyan hosszú, szinte végtelen pillanatba, amelyet megvilágosodásnak szokás nevezni. A költő múltja irodalom, könyv, mese, álm volt, csak a jelene – mióta elítélték – vált valósággá. Salamov valószínűleg Mandelstam halálát költi újra, akiben felmerülnek Tyutcev halhatatlan sorai: *Boldog, ki látta e világot/ végzetes perceiben*. Kevés mondat szól ilyen áttételesen és pontosan a légerekben születő világtapasztalatról, a lét alapkérdéseiről, az arra adott válaszokról. A haldokló felfogja a szabadság lényegét, a szavak

súlytalanságát, a szépség veszendőségét, versei fölöslegességét. Minden „jelentéktelen ostobaság, egérfutkosás volt” az élet rossz terheihez képest. Feltárul előtte a titok, akár csak Borgesnél: titokban végbemegy a csoda. A jó és rossz fogalma értelmét veszíti, felenged a kimondhatatlan szépségben. Nem átlépi a jó és rossz határát, hanem föléemelkedik. Szolzsenyicin Nobel-díja alkalmából, Dosztojevszkij egyik rejtélyes mondatáról szólt, amely így hangzik: „A szépség mentheti meg a világot.” Szolzsenyicin – úgy sejtem – a szépség jegyében engesztelődött ki.

Kertész Imre hallatlan morális értéknek tartja, hogy a KZ-ben egyetlen pillanatra sem mosódik össze a jó és a rossz. A megállapítás azonban – tiszteletben tartva Kertész személyes tapasztalatait – általánosságban nem állja meg a helyét, sem a valóságot, sem a KZ-irodalmat, az elbeszélés szellemét tekintve. „Auschwitzba ártatlan emberek millióit hurcolták – olvashatjuk Nobel-díjas írónktól –, ott szörnyű módon hitegették, majd bestiális módon legyilkolták őket.” A mondat látszólag két lábbal áll az igazság talaján, holott féllábú. A jó és a rossz ugyanis nem a pusztulás síkján, a mártírumban, hanem előtte, a táborélet során keveredett össze. Többeknek a rabtársak, a fogolyelöljárók aljassága, kíméletlensége okozott sokkot. Ezek többé-kevésbé egyértelmű, világos történetek. Vannak azonban nehezebben szétszalazható esetek. Borowski novellájában (*Hölgyeim és Uraim, parancsoljanak a gázba fáradni*) egy asszony menekül az utána igyekvő gyermek elől, kiáltozva: „Nem az én gyereke, igazán nem az én gyereke!” „El akar bújni, azok közé akar kerülni, akik nem autóval, hanem gyalog mennek, akik élni fognak. Fiatal, egészséges és szép, élni akar.” A rámpán dolgozó rab, Andrej utoléri, torkon ragadja, a teherautóra dobja, gyermekét a lába közé csapja: „– Nese! Ez is a tied! Te szuka!” Jól tetted – dicséri meg az SS-őr – „így kell megbüntetni az elfajzott anyákat”. Borowski és Salamov írásai azért kiemelkedők etikai szempontból is,

mert szerzőik nem mitológiát alkotnak. Nem hunyják be a szemüket, nem kerülük ki – ösztönösen vagy tudatosan – a morális csapdákat, hanem tárgyilagosan tudósítanak a megélt valóságról.

Viktor E. Frankl szintén olyan megnyilvánulásokról számol be, amelyek árnyalják, sőt, ellentmondásossá teszik a jóról és rosszról alkotott konvencionális képet. Mindenütt akadtak szabotőrök, írja: „Itt csak annak a tábornak a vezetőjét említem, amelyben utoljára tartózkodtam és felszabadultam. SS-ista volt. Csak a tábor felszabadulása után derült ki – amiről addig csak a lágerorvos tudott, aki maga is fogoly volt –, hogy a táborvezető titokban nem csekély összegeket áldozott saját zsebéből arra, hogy a közeli patikából gyógyszereket szereztessen be a tábor betegei részére.” A rabok – ez elég gyakori tapasztalat – néha nem korty vizet, darab kenyeret, néhány szem pirulát kaptak, hanem reményt. A remény nem statisztikai mennyiség. Egyetlen gesztus nyilván nem törölhetett el számtalan vandál tettet, de erőt, hitet adhatott velük szemben. Dr. Frankl a reményt menti ki a reménytelenség poklából. A láger felszabadulása után az SS-tisztet a foglyok elrejtették, csak akkor adták ki, amikor az amerikaiak büntetlenséget ígértek neki, majd megválasztották ismét táborvezetőnek. Bűnről és bűntelenségről, tisztességről és tisztességtelenségről pedig ezt vallja Frankl: a földön mindössze két „faj” létezik, a tisztességeseké és a tisztességteleneké. „Egyetlen csoport sem áll kizárólag tisztességes vagy tisztességtelen emberekből”. „Az emberi, mint olyan, amilyen: jó és rossz ötvözete.”

Rorty említi Orwell 1984-ével kapcsolatban, hogy az olyan világot állít elénk, amelyben előrelátó tervezéssel lehetetlenné tették a szolidaritást. Hamvas Béla *Ugyanis* című műve ír le hasonló, még szélsőségesebb társadalmat, ha ugyan annak nevezhető. Itt a lakosokat időnként begyűjtik, a fejükre vizelnek, de ez sem okoz már örömet kínzóiknak, mert nem tanúsítanak ellenállást. Az ember lé-

te végleg odakozmált. Kozmás az, amit az ördög is kiköp – mondja Hamvas. A regényben szereplő gyermekvárost – ahol a gulágon született, a Sztálin-unokákhoz hasonló bűnözők nőnek fel – Új Jeruzsálemnek nevezik. Sokan hegyoldalba vájt barlangokban élnek, ezt a „tábort úgy becézik, hogy krematórium”. Az összkép a totális széthullás jegyeit mutatja. A negatív utópiák azonban elhalványodnak a valóság mellett. Egy KZ-rab, a rámpán várva az új fogolyszállítmányt, arról panaszkodik, nem érti magát, mert valami esztelen harag gyülemlik benne. Gyűlöli sorstársait, a szerelvényeken közeledő szerencsétleneket, amiért itt kell lennie. Szikrányi „szánalmat sem tudok kipréselni magamból – mondja –, amiért a gázba mennek. Hogy nyílna meg alattuk a föld! Legszívesebben ökölrel mennék nekik. De ez valami beteges dolog, egyszerűen nem értem.” „Éppen ellenkezőleg – feleli a másik –, a lehető legnormálisabb reakció, a németek is tudják és beszámították. Elcsigáz a kirakodás, lázongsz, s kin vezetheted le a dühödöt? A gyengén.” A gulágon a széles körű szolidaritás kialakulását azzal akadályozták meg, hogy a politikai elítélteket összezárták a közbüntényesekkel. Az ő normáik váltak uralkodóvá a lágervilágban, ők alkották a lágerrarisztokráciát. A világháborút követően azonban a „nép különösen veszélyes ellenségeit” néhány elkülönített táborban őrizték. Itt megszületett az összefogás szelleme. Lázadás gócai lettek ezek a lágerek – írja Nicolas Werth –, elszaporodtak a munkamegtagadások, éhségsztrájkok, csoportos szökések.

A táborokban a vég biztos tudata sem pusztította el tökéletesen a – néha tetszhalott – reményt. A foglyok közül sokan előre látva sorsukat, igyekeztek legalább haláluknak magasabb, távlati értelmet adni. Borowski hadifogoly hőse arról beszél, hogy talán annak a világnak élnek, amelyik ezután köszönt be, ezért vannak lágerekben. Áldozatuk nem lesz hiábavaló, mert ez az utolsó háború. Elutazol az édesanyámhoz – bízza meg bajtársát –, és megmondod neki:

meghaltam. „Hogy ne legyenek háborúk. Sem koncentrációs táborok.” Másutt viszont a maradék remény elfoglalja a lázadás helyét a lélekben: „Nem tanítottak meg bennünk arra – írja Borowski –, hogyan öljük meg a reményt, ezért pusztulunk el gázkamrákban.”

A túlélésen túl

A remény – utólag úgy tűnik föl – nem a gázkamrákban pusztult el, hanem a túlélőkben, mikor azt tapasztalták: sem a világ, sem az ember nem változott. Csalódtak önmagukban, a többiekben, rabokban és szabadokban. A KZ és gulág poklát semmiféle katarzis nem követte. Borowski írásainak helyenkénti kíméletlensége innen fakadhat. A lengyel író hatásosan használja a nyelv kettősségét. Sikerül szövegeiben elénk állítania a hétköznapit és a rendkívülit, szavakba, történetekbe kódolnia a sorstársak egymás iránti közömösségét, a táborélet hátborzongató otthonosságát, az események mindennapiságát és felfoghatatlanságát: „Visszavittem a labdát, és szögletre gurítottam. Két szöglet között a hátam mögött elgázosítottak háromezer embert” – írja.

A táborok kapujánál képzeletünk belegabalyodik a szögesdrótba. Mindez túlszárnyalja a fantázia alkotta poklokot. Nem az infernó kénes lehetését érezzük. A modernizmus gyászos alapszavaiban égettcsont-szag leng, radioaktivitás sugárzik. A történetek feltették a kérdést: mi az ember, hol vannak a határai; ha elértük ezeket a határokat, mi van azon túl. Megtudtuk: a határokon túl nincs semmi és Senki. A túlélés tragikus ellentmondása mégsem a felejtésben oldható fel, hanem megbocsátásban, bár Salamov szerint az emberi psziché természetes reakciója, hogy nem szeret a rosszra emlékezni. Számos lágérbeszámoló azt sejteti: sokak gyűlölete – csalódva saját emberségükben – legalább annyira önmaguk ellen irányult, mint kínzóik ellen.

Borowski, Levi, Szolzsenyicin, Rózsás János, László Károly, Bács Pál, Bordi Imre és a többi túlélő tudósításai mellett találunk egészen különleges, névtelen híradásokat népek pokoljárásairól. Gereben Ágnes ismerteti a lágerirodalom elképesztő, a hajdani Szovjetunióban sem különösen ismert válfaját, amely ugyancsak felülmúlja a képzeletet. Ezt az irodalmat a *szájhagyomány* tartotta fenn, majd a kilencvenes évek elején háromkötetnyi válogatás jelent meg belőle.

A sztálinizmus alatt másfél tucat nép kollektív sorsa lett a száműzetés. A bolsevizmus – bár nem deklaráltan – nem csupán osztályindulatból gyilkolt, hanem faji alapon is. Az alábbi részletet, a földjükről elűzött csecsenek emlékezete őrizte meg (viszonylagossá téve jóról és rosszról alkotott elképzeléseinket). Gyötrelmes szöveg, amely monoton recitálja a megöltek nevét, lakóhelyét, életkorát. A kitelepítés megkezdését követően a hátramaradó öregeket, gyerekeket, betegeket – mondja a kiragadott rész – összegyűjtötték, azután Hajbahba hajtották őket. Itt a „lóistállót körülrakták szénával, oda betereltek mindenkit. És elégették őket.” „Ott pusztultak: Gajev Tuta – 110 éves / Gajeva Szarj, a felesége – 100 éves / Gajev Hatu, az öccse – 108 éves / [...] Gajev Haszabek Hatujevics – 50 éves / Gajeva Hesza Aluddi felesége – 30 éves / Gajeva Haszan és Husszein, Hesza újszülött ikrei”. Ezután a Gazojev család tagjai következnek: az 55 éves asszony, 17, 15, 13, 12 éves fiai, végül 14 és 3 éves lánya. A névsor tovább tart, ehelyett azonban három tanúvallomás a sok közül: „Hajbah közelében, Bjati híd mellett négy katona úzóbe vett egy embert. Azután lelőtték, és a szakadék széléről a Gehi folyóba dobták. A kitelepítés után két-három nappal találtuk meg a holttestét: egy szülés előtt álló asszony volt. Eltemettük.” „Ibi, Dovet fia, 20 éves volt. Lelőtték, miközben *imádkozott*.” „Szajhan csecsemője az anyja hátára volt erősítve; átmászott a testen és szopni kezdte halott anyja mellét.” Az esetek, nevek, számok hosszan folytatódnak...

A kérdésre, hogy ki milyen tapasztalattal hagyta el a tábor, a válaszok különbözőek. Akadt, aki emberségében, életbe vetett hitében megerősödve jön ki a lágerből. Mások számára az ott napvilágra kerültek gyülemlő, leküzdhetetlen csalódást okoztak: lélektanit, metafizikait, emberit. Dr. V. E. Frankl megalapítja logoterápiái iskoláját. B. Bettelheim személyiségüket veszített fiatalok felé fordul. Primo Levi kíméletlen és megindító kötetekben kísérli meg feldolgozni a történeteket. A könyvek megjelenése után válaszra vár. Isten azonban hallgat, és hallgatnak a németek is. Öngyilkosságot követ el. Kertész túléli a túlélést, nem kap „keszonbe-tegséget”, mert a KZ-ből a kommunista diktatúrába kerül. Szolzsenyicin a világ elé tárja a szovjetrendszer valódi arcát. Nobel-díja alkalmával hitet tesz a művészet társadalmi szere-

pe mellett. Salamov a gulágon megőrzi tartását, amit a visszanyert, részleges szabadság tragikusan szétmállaszt. Levelet ad közre, amelyben a *Kolimai elbeszéléseket* túlhaladottnak minősíti. Hasonlóan jár el a szintén gulágról szabadult Lengyel József, aki képtelen kilépni a bolsevizmus igézetéből. Emberségével együtt kommunizmusba vetett hitét menti ki a táborból. A tömeggyilkos Sztálint és Trockijt élete végéig jelentékeny politikusnak tekinti. A gulág-problematikát elévültnek véli, „minthogy a párt és igazság újra egy testté válik”.

A táborok igazsága nem évült el. A „szovjet corpus” oszlásnak indult ugyan, ám a posztszocialista tudatot nem érintette katartikus erővel az igazság feltárulása. Salamov elmegógyintézetben halt meg, 1982-ben. Utolsó fényképén nyaka köré csavart törölközővel látható, mint a lágerben. A lélek öntörvényű idejében ismét életre kelt a gulág. Temegetésén megjelentek a KGB fekete Volgái. Utolsó útjára elkísérte Sztálin még élő szelleme: a halottszállító autó sofőrfülkéjének ablakán Joszif Visszarionovics képmezeje virított.

A náciizmus halott, mindenki elítéli, ám a baloldali nosztalgia hallgat a gulágról, vagy szeretné szükséges rossznak, netán a hősi építés elkerülhetetlen velejárójának láttatni a történeteket. Hanna Arendt szerint súlyos tévedés azt feltételezni, hogy a tömegek kigyógyultak a totalitárius téveszméből, amelyet Hitler vagy Sztálin kultuszával azonosítanak. Valószínűleg ennek az ellenkezője igaz. Camus-vel szólva: egy pestis legyőzhető, maga a pestis azonban nem.

A modernista remények, a haladáshit, a ráció vereséget szenvedtek. Az Auschwitz infernó bejárata fölött felirat hirdette, hogy a munka felszabadít. A gulágon, a Dalsztroj láger poklainak transzparensain pedig a következő szöveg díszelgett: a munka becsület, dicsőség és hősiesség dolga. Danténál mindössze arra figyelmeztették a belépőt: hagyjon fel minden reménnyel.

MÓRO CZ ZSOLT